

DOI: <https://doi.org/10.15407/eip2017.03.97>

УДК 338.434:338.43.02

JEL: Q 01, Q 12

Киризюк С.В., канд. екон. наук,
старший науковий співробітник
Інститут економіки та прогнозування НАН України

ВКЛЮЧЕНІСТЬ МАЛИХ АГРОВИРОБНИКІВ У СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ

Досліджено процес інтеграції малих агровиробників у систему заходів підтримки та програм сільського розвитку в ЄС. Проаналізовано особливості імплементації програми підтримки напівспоживчих господарств у країнах Центральної та Східної Європи й оцінено можливості впровадження аналогічних заходів в Україні.

К л ю ч о в і с л о в а : напівспоживчі господарства, заходи ринкової підтримки, сільський розвиток, Спільна аграрна політика ЄС.

Постановка проблеми. Останні декілька років в Україні активно розвивається й поширюється ідея формування нової ланки агровиробників з числа господарств сільського населення, що здійснюють сільськогосподарську діяльність або мають високий потенціал для її нарощування. Профільне міністерство підтвердило свої наміри щодо підтримки формування сильних сімейних ферм у розробленій стратегії розвитку сільського господарства "3+5"¹, де одним із трьох пріоритетних напрямів задекларовано саме цей вектор. Необхідність розвитку сімейного фермерства в Україні поряд із великими корпоративними агрокомпаніями дійсно є обґрунтованою. Адже в усьому світі основою аграрного устрою є саме сімейні ферми. Завдяки передусім вищій конкурентній стійкості до кризових явищ та суспільно корисній функціональності вони залишаються основою розвитку сільського господарства як у найбільш розвинених країнах (ЄС, США, Японії та ін.), так і в країнах, що розвиваються (Китаї, Індії, переважній кількості латиноамериканських країн). Разом із тим сімейні ферми й, головним чином, малі, мають деякі слабкі сторони, пов'язані з їх нижчими рівнем та якістю технічного оснащення, доступу до кредитних ресурсів, високоякісних профільних спеціалістів (маркетологів, ветеринарів та ін.), каналів збуту продукції тощо. Усунення цих слабких сторін у розвинених країнах бере на себе частково або повністю держава через формування сприятливого інституційного середовища й надання бюджетної підтримки.

Аналіз останніх досліджень. Різні країни обрали свою модель підтримки сільського господарства, в тому числі сімейного фермерства: так, наприклад, у США й Австралії найбільше допомоги надається через систему страхування від природних катаклізмів, у Канаді – через забезпечення державних закупівель та просування експорту, у Німеччині – через підтримку доходів вразливих груп фер-

¹ До числа трьох пріоритетних напрямів віднесено: запуск прозорого обігу землі; реформа держпідприємств; реформа держпідтримки з акцентом на малих та середніх фермерів. URL: <http://minagro.gov.ua/system/files/3%20%20final.pdf>

мерів, у Нідерландах основні кошти підтримки спрямовуються на екологічні заходи та енергозбереження [1]. В Україні проблематика підтримки сільського господарства залишається актуальною тривалий час (з початку 2000-х років), а після світової економічної кризи 2008–2009 рр. і подій після 2013 р. звернення науковців та практиків до неї почастишали, особливо після останніх реформ щодо скасування пільгового режиму сплати ПДВ та активного обговорення розвитку підтримки малого фермерства. Загальні й специфічні аспекти системи державної підтримки сільського господарства досліджують у своїх працях Б.Данилишин, М.Дем'яненко, А.Діброва, П.Саблук та ін. Інтереси найдрібніших агровиробників в Україні – особистих селянських господарств, на сторінках наукової періодики відстоюють О.Бородіна, Л.Булавка, І.Демчак, І.Прокопа та ін. Завдяки обґрунтованій позиції науковців та активній підтримці громадськості в останні рік-два все-таки вдалося переконати представників виконавчої влади (або, принаймні, нав'язати їм думку) у необхідності зміни вектора підтримки сільського господарства, акцентуючи увагу на малих формах сімейного господарювання за прикладом європейських країн [2].

Мета статті. Враховуючи викладене, ми ставимо за мету проаналізувати європейську систему підтримки на предмет сприятливості розвитку найменших агровиробників з метою визначення пропозицій для формування її вітчизняного аналогу.

Виклад основного матеріалу. У 2017 р. Спільній аграрній політиці (САП) ЄС виповнюється 55 років. Це – найдорожчий проект євроспільноти, який довів свою результативність у досягненні поставлених цілей, проте останні за цей тривалий період декілька разів змінювались. Підтримка високих внутрішніх цін (спочатку через закупівельні ціни, пізніше – через тарифний захист від імпорту) дуже дорого коштувала європейським споживачам. Наявність дешевих фінансових ресурсів та розвиток технологій стимулювали гіперактивне підвищення продуктивності в сільському господарстві й спричинили кризу перевиробництва наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. Цілі продовольчого забезпечення Європи, які ставилися у післявоєнний період, довелося переглядати, кардинально змінюючи акценти шляхом скорочення посівних площ, обмеження поголів'я тварин, стимулювання використання екстенсивних технологій тощо. Незважаючи на це, Єврокомісія не відступала від своєї загальної лінії щодо підтримки власного сільськогосподарського виробника будь-якими зусиллями. Упродовж 1990-х і початку 2000-х рр. реформи аграрної політики були спрямовані на те, щоб перетворити європейських фермерів на більш ринково орієнтованих, разом із тим поступово впроваджуючи окремі заходи, спрямовані на підтримку сталого розвитку. У 2003 р. було скасовано зв'язок прямих платежів з обсягами виробництва (впроваджено єдині платежі), натомість запроваджено їх часткову прив'язку до екологічних заходів (рис. 1).

Розширення ЄС у 2004 та 2007 рр. за рахунок приєднання країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) призвело до подвоєння кількості сільськогосподарських виробників у євроспільноті внаслідок величезної кількості малих господарств – так званих споживчих (англ. – subsistence farming) та напівспоживчих (англ. – semi-subsistence), більшість з яких були дуже дрібними (рис. 2) і з різною ринковою орієнтацією [3, с. 3]. Це актуалізувало роботу з пошуку ефективних заходів для їх підтримки та формування нових сильних суб'єктів аграрного ринку, оскільки в ЄС погоджуються з важливою роллю напівспоживчих господарств –

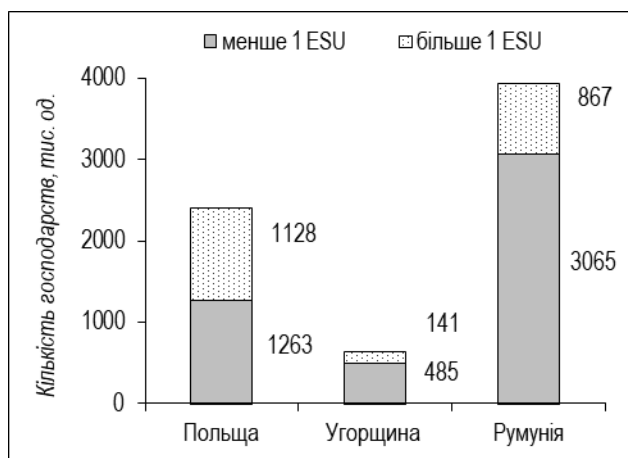
і не лише у забезпеченні продовольчої безпеки, а, головним чином, у виконанні багатофункціональної місії – забезпечення зайнятості сільського населення, збереження сільського укладу життя, агроландшафтів тощо.

* Схеми стимулювання раннього виходу на пенсію; ** прями платежі; *** єдині платежі.

Рис. 1. Етапи еволюції та основні заходи підтримки сільського господарства в рамках САП ЄС упродовж 1962–2013 рр.

Джерело: узагальнено автором.

Рис. 2. Характеристика споживчих господарств у деяких країнах ЦСЄ за економічним розміром (2007 р.)

Джерело: побудовано автором на основі даних: URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Archive:Farm_structure_survey_2007

Між тим чіткого трактування поняття "напівспоживчі господарства", універсального для усіх членів ЄС, немає, крім визначення в регламенті Єврокомісії, що це "сільськогосподарські господарства, які виробляють продукцію переважно для задоволення власних споживчих потреб, а також частину – для реалізації на ринку"². Для уточнення цього поняття застосовується критерій економічного

² Ст. 34 (1) Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD).

розміру господарств, визначеного на основі ESU/SO³. Євростат господарства з розміром до 1 ESU відносить до споживчих, а з розміром 1–8 ESU вважає малими, які можуть бути віднесені до напівспоживчих [4, с. 5]. У більшості країн ЦСЄ – членів ЄС згідно з Національними програмами сільського розвитку до категорії напівспоживчих господарств відносять ті, що мають розмір у межах 1–4 ESU, хоча окремі країни застосовують вищі критерії: зокрема, у Польщі – 2–4 ESU, Румунії – 2–8 ESU. Крім зазначеного підходу, використовуються й інші, в тому числі на основі співвідношення власно спожитої й ринково орієнтованої продукції, площі сільськогосподарських земель та ін. Зокрема, до напівспоживчих відносять господарства з часткою ринково орієнтованої продукції в межах 10–90%, а крайні групи формують відповідно споживчі й комерційні. Також часто для розмежування споживчих і комерційних господарств використовується п'ятидесятивідсоткове значення частки реалізованої продукції. Стосовно використання розміру землі як критерію для класифікації малих агровиробників також немає узгодженої думки: зокрема, деякі автори до напівспоживчих відносять господарства з розміром землі від 0,5 до 2 га, в інших дослідженнях використовується вища нижня межа (1 га), а в окремих – значно вища верхня (20 га і більше) [5, с. 29–31].

Функціонування великої кількості малих господарств поряд із комерційними (сімейними, корпоративними) великими фермами є специфічною особливістю країн ЦСЄ та стало певним викликом для САП ЄС, що вимагало врахування дуальності структури сільського господарства у програмах підтримки.

Як відомо, САП ЄС ґрунтується на двох блоках програм: ринковій підтримці (Pillar I) та заходах сільського розвитку (Pillar II). Основу першого блоку становлять підтримка внутрішніх цін та єдині платежі (ЄП). На фінансування заходів ринкової підтримки використовується $\frac{3}{4}$ бюджету САП. Незалежно від типу (корпоративні чи сімейні), розміру (великі чи малі) й статусу (формальні чи неформальні) усі європейські сільськогосподарські виробники користуються перевагами єдиного агропродовольчого ринку ЄС внаслідок забезпечення високих внутрішніх цін. Зокрема, на основні види м'яса, крім свинини, ціни, які отримували європейські фермери упродовж 2007–2013 рр., були на 20–30% (а упродовж 2008–2010 рр. – на 30–50%) вищі, ніж світові [6, с. 52]. На решту сільськогосподарської продукції, зокрема зернові, молоко й овочі, внутрішні виробничі ціни наближалися до світових або були дещо нижчі. Оскільки більшість малих ферм (до 2 га) займають вагомую частку у виробництві саме овочів і фруктів, відповідно переваги ринкового регулювання стосуються їх меншою мірою, ніж комерційних господарств (сімейних і корпоративних), які спеціалізуються на виробництві тваринницької продукції [6, с. 52].

Крім підтримки ринкових цін, у нових країнах – членах ЄС було поступово запроваджено й схеми ЄП. Загалом механізм ЄП доступний усім виробникам. Проте на практиці встановлюються мінімальні критерії щодо розміру господарства, що може отримувати виплати. Це здійснюється через встановлення мінімальних розмірів загальної площі землі (1 га) й окремих земельних ділянок або міні-

³ European Size Unit = 1200 євро SGM: Standard Gross Margins = обсяг виробленої продукції + підтримка – витрати. Проте у зв'язку з реформою Спільної аграрної політики ЄС з 2007 р. для оцінки розміру господарств використовується показник Standard Output (SO) = обсяг виробництва. Незважаючи на це, для цілей програми M141 в країнах ЦСЄ використовувався саме ESU.

мального розміру грошових виплат на одне господарство (100 євро)⁴. Нові члени ЄС хоч і запровадили дещо нижчі мінімальні критерії для доступу до ЄП, усе ж більшість найменших виробників опинилися поза цією схемою. У країнах ЦСЄ до загального обсягу сільськогосподарських угідь зараховувались земельні ділянки з різним мінімальним розміром: наприклад, у Румунії та Угорщині – лише ділянки понад 0,3 га, Польщі й Болгарії – понад 0,5 га [6, с. 53]. Таким чином, частина напівспоживчих господарств з високофрагментованими дрібними земельними масивами не відповідала загальному мініимальному критерію площі землі (1 га). Після імплементації схеми ЄП проявилися певні закономірності, що обумовлені дуальністю аграрної структури у країнах ЦСЄ: полярність розподілу основних сум підтримки і кількості бенефіціарів; складність адміністрування виплат і контролю виконання критеріїв перехресної відповідальності. Найбільш чітко ці закономірності прослідковуються на прикладі Румунії, де: 1% господарств отримали $\frac{1}{3}$ всієї підтримки; 2,7 млн господарств⁵ із 3,9 млн їх загальної кількості не отримали ніякої підтримки; 90% усіх, хто має право на виплати, отримали менше 500 євро на одне господарство. Подібна ситуація спостерігалася й у інших країнах, хоча й менш дискримінаційна, зокрема, в Угорщині ЄП у 2010 р. отримали 35% (189 тис.) усіх господарств з розміром землі понад 1 га. Серед країн ЦСЄ у Румунії рівень ЄП у середньому упродовж 2007–2013 рр. був найнижчим (57 євро/га), хоча й у інших країнах він був несуттєво вищим (від 58 до 142 євро/га), за винятком Угорщини та Словенії (219 та 208 євро/га відповідно), що нижче за середній рівень старих членів ЄС (282 євро/га) й значно менше за окремих їх представників: Бельгії та Нідерландів (443 та 444 євро/га), Франції та Німеччини (304 і 340 євро/га) та ін. Як констатували європейські експерти й науковці, ЄП у країнах ЦСЄ суттєвого впливу на зростання доходів та можливостей розвитку найменших господарств практично не мали, оскільки більшість з них отримали від 50 до 200 євро у рік на одне господарство [6, с. 58–59]. Що стосується адміністрування та контролю виконання умов перехресної відповідальності, то, оскільки більшість напівспоживчих господарств у Румунії досить малого розміру із сильно фрагментованими земельними ділянками, відповідно вартість здійснення таких адміністративних процедур дуже висока, що, як правило, призводило до їх відсутності через недоцільність. Таким чином, контроль виконання умов охорони оточуючого середовища та агроекологічних норм також не забезпечувався, що знижувало цінність ЄП як таких.

Дещо ширші можливості напівспоживчих господарств у доступі до бюджетних коштів САП ЄС пов'язані з заходами другого блоку (Pillar II), що стосується підтримки сільського розвитку. В рамках цього блоку упродовж 2007–2013 рр. фінансувалися програми різного спрямування за чотирма напрямками (Axis), такими як: конкурентоспроможність сільськогосподарських виробників; охорона навколишнього середовища; диверсифікація сільської економіки та якість життя; LEADER. Програми сільського розвитку мають довгостроковий характер, здійснюються у різних формах (інвестиції, регулярні платежі) й переслідують цілі, що переважно відповідають багатofункціональній ролі малих господарств, у тому числі напівспоживчих. Перш за все, це стосується використання можливостей

⁴ Ст. 10 Regulation (EU) No 1307/2013 of 17 december 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009.

⁵ Розміром менше 1 га.

програми консультативної підтримки та навчання. Певною мірою і програми раннього виходу на пенсію та підтримки молодих фермерів стосуються напівспоживчих господарств, стимулюючи реструктуризацію використання земельних ресурсів на користь більш ефективних землекористувачів [7, с. 103–104]. Широкі можливості мають напівспоживчі господарства при участі у програмі розвитку виробничих груп, тим самим забезпечуючи їм доступ до організованого агропродовольчого ринку та підвищення участі у розподілі доданої вартості. Розширення доступу малі господарства отримували за рахунок агрегації їх розміру, оскільки критерій мінімального економічного розміру в цьому випадку застосовується не окремо до кожного учасника, а до об'єднання виробників. Формально напівспоживчі господарства мають доступ і до інших програм сільського розвитку, зокрема, програм модернізації ферм, агроекологічних заходів, диверсифікації неаграрної діяльності тощо. Проте участь у цих програмах, як правило, обмежується встановленням мінімальних критеріїв розміру господарства (економічного або площі землі). Тож, по більшості цих програм участь малих агровиробників не перевищувала декілька сотень бенефіціарів, що при величезній загальній кількості таких господарств у країнах ЦСЄ становило менше 0,5%. Винятком з цього правила є лише програми фінансування агроекологічних заходів. Незважаючи на застосування також критерію мінімального розміру землі, бенефіціарами цієї програми були від 10 до 60 тис господарств із розміром менше 5 га (переважно напівспоживчі) у Польщі та Румунії відповідно [6, с. 66].

Зрештою принаймні в одній програмі блоку сільського розвитку інтереси напівспоживчих господарств були враховані повною мірою. Ідеться про програму їх підтримки (Measure 141 – Supporting semi-subsistence agricultural holdings, далі – M141), запроваджену спеціально для країн ЦСЄ. Її імплементували вісім із десяти країн, а саме: Болгарія, Польща, Румунія, Словенія, Угорщина та три балтійські країни (Латвія, Литва й Естонія). Але основну частину європейських коштів використали Польща, Румунія, Болгарія та Угорщина.

Загалом же суть програми зводилась до щорічних виплат господарству певної суми коштів упродовж п'яти років з метою збільшення обсягу виробництва та реалізації продукції, тим самим стимулюючи підвищення комерціалізації. Загальні вимоги та механізм реалізації програми були прописані у регламенті Єврокомісії, але кожна країна мала право вносити певні корективи щодо окремих особливостей її реалізації на своїй території (табл. 1).

Загальні правила надання підтримки в рамках M141 зводились до таких:

- встановлення цільової групи господарств, які мали право на участь у програмі, з огляду на їх економічний розмір (ESU);
- фінансування за принципом "3+2", що передбачає оцінку досягнення проміжних (після третього року фінансування) цілей, зафіксованих у бізнес-плані господарства (продовження фінансування програми відбувалось лише після отримання підтвердження виконання запланованих показників);
- максимальний річний обсяг підтримки встановлювався на рівні 1500 євро на господарство.

Господарство – претендент на участь у програмі мало розробити власний бізнес-план розвитку виробництва за уніфікованою формою, що певною мірою спрощувало завдання для господарів малих ферм, не обізнаних з особливостями бізнес-планування. Крім того, у разі необхідності претендент мав можливість звернутися до консультативних служб, що також зараховувалося як додатковий

бонус при відборі учасників програми. Уніфікована форма бізнес-плану складалася з трьох розділів:

- 1) загальна характеристика господарства: інформація про розташування господарства, оцінка основних виробничих потужностей тощо, а головне – види та обсяги продукції, що виробляються;
- 2) виробничий план розвитку на 5 років: виробнича структура (види продукції), обсяги виробництва та реалізації;
- 3) інвестиційний план: оцінка потреби у фінансових ресурсах для реалізації виробничого плану (необхідна техніка, устаткування тощо; обсяг наявних власних інвестиційних коштів).

Таблиця 1

Умови та результативні показники участі в програмі М141

Показник	Країни		
	Польща	Угорщина	Румунія
1. Критерій участі	Економічний розмір господарства 2–4 ESU	Економічний розмір господарства 1–4 ESU; частка аграрних доходів у загальній сумі – не менше 50%	Економічний розмір господарства 2–8 ESU; максимальний вік власника господарства 62 роки
2. Індикатори ефективності: 2.1. Проміжні (3-й рік) 2.2. Кінцеві (5-й рік)	2.1. Підвищити обсяг реалізації на 50%. 2.2. Розмір господарства – не менше 4 ESU	2.1. Частка реалізованої продукції не менше 80%. 2.2. Проміжний; підвищення економічного розміру мінімум на 1 ESU	2.1. Підвищити розмір на 3 ESU мінімум; частка реалізованої продукції – не менше 20%
3. Результативність: 3.1. Кількість бенефіціарів, од. 3.2. Витрати, млн євро	3.1. 150000 3.2. 800*	3.1. 2000 3.2. 2,6	3.1. 46000 3.2. 345,5

* 300 млн євро виділено впродовж 2004–2006 рр., 500 млн євро – 2007–2013 рр.

Джерело: узагальнено автором на основі [6, с. 62–64; 8, с. 8].

Основним критерієм участі у програмі був економічний розмір господарств. Кожна країна застосовувала різні його межі, проте переважно вони встановлювалися на рівні від 1 до 4 ESU. З-поміж досліджуваних країн зазначений рівень був прийнятий лише в Угорщині, натомість у Польщі його нижнє значення було дещо вищим (2 ESU). Подібно до Польщі вчинили й у Румунії, проте суттєво розширивши верхні межі розміру господарств-претендентів (до 8 ESU). Крім основного критерію, часто застосовувались додаткові обмеження. Зокрема, в Угорщині, встановлюючи додатковим критерієм мінімальну частку аграрних доходів господарства, переслідували цілі підтримки саме ферм з сільськогосподарською орієнтацією доходів. У Румунії обмежили доступ до програми пенсіонерам (табл. 1).

В Угорщині переслідування цілей підвищення комерціалізації господарств відображалось й у встановлених критеріях результативності програми. Зокрема, проміжна ціль виконання умов програми передбачала підвищення реалізації виробленої продукції до рівня 80% на проміжному етапі (через три роки від початку участі у програмі). Після завершення програми господарство, крім зазначеного проміжного критерію, мало також підвищити обсяги виробництва щонайменше на 1 ESU. Загалом на цілі програми в Угорщині упродовж 2007–2013 рр. було

витрачено майже 2,6 млн євро, а кількість підтриманих господарств становила близько 2 тис.

У Румунії, за різними оцінками, господарств з розміром 2–8 ESU було від 212 до 350 тис [9, с. 250; 5, с. 42]. При відборі учасників для участі у програмі перевага надавалася господарствам, що:

- були щонайменше 6 місяців учасниками будь-яких об'єднань виробників;
- були учасниками програми підтримки агроекологічних заходів;
- розташовані на територіях зі складними природними умовами;
- їх очолювали молоді фермери;
- інвестували у власний розвиток, особливо в частині відповідності євростандартам [9, с. 253].

Згідно з Національним планом сільського розвитку в Румунії очікувалося підтримати понад 75 тис господарств упродовж 2007–2013 рр., спрямувавши на ці цілі 476 млн євро. Станом на середину 2012 р. у програмі взяли участь майже 50 тис. господарств, які отримали близько 350 млн євро. Стримуючими факторами участі у програмі для потенційних учасників були: по-перше, розмір виплат у розмірі 1500 євро на рік багатьма господарями розцінювався як надто низький; по-друге, участь у програмі передбачала реєстрацію господарств⁶, що відлякувало більшість господарів, які боялися, що це може призвести до включення їх в офіційну систему контролю і, головне, податкового обліку.

Найбільш успішною програма підтримки напівспоживчих господарств була у Польщі. Це обумовлено сприятливим інституційним середовищем (у тому числі податковою політикою стосовно малих агровиробників) та активною роботою сільських консультативних служб, які всіляко намагалися залучити до програми якомога більшу кількість господарств. У підсумку за період 2004–2012 рр. на цю програму польські малі ферми отримали майже 800 млн євро. Це дозволило скористатись бюджетними коштами понад 150 тис. малих господарств, які згідно з індикаторами ефективності через три роки участі у програмі мали підвищити обсяг реалізованої продукції на 50%, а після її завершення збільшити розмір господарства щонайменше до 4 ESU.

Таким чином, при запровадженні програми підтримки напівспоживчих господарств кожна із досліджуваних країн у першу чергу ставила за мету підвищення їх рівня комерціалізації та збільшення масштабів виробництва. Стратегія розширення аграрної діяльності у таких господарствах видається цілком виправданою, що підтверджується результатами моделювання доходів різних типів господарств. Зокрема, як показано у звіті IPTS JRC⁷, де представлено модельні оцінки для Болгарії, Польщі та Румунії, ця стратегія є найбільш ефективною для аграрних та очолюваних молоддю господарств (особливо для польських домогосподарств). Разом із тим автори зауважують, що лише однієї програми підтримки напівспоживчих господарств недостатньо, а необхідно стимулювати розвиток усієї сільської економіки й особливу увагу звернути на розвиток нових каналів збуту агропродовольчої продукції. Адже як показали дослідження, залучення такого типу виробників у глобальні агропродовольчі ланцюги вигля-

⁶ Реєстрація фізичних осіб проводиться місцевими органами влади і забезпечує малим агровиробникам легальний статус для здійснення комерційної діяльності.

⁷ Institute for Prospective Technological Studies, Joint Research Center, European Commission.

дає малореалістичним. Як правило, такі ланцюги "заточені" під великих агровиробників. Виняток можуть становити лише випадки, коли на регіональному чи локальному ринках такі гравці відсутні або зайняті в сегменті нішової агропродукції (наприклад, вирощують різного роду ягоди та інші високотрудомісткі фрукти й овочі) [5, с. 137–139].

В Україні з 2014 р. активно дискутується питання відродження малого сімейного господарювання. Незважаючи на те, що не всі ініціативи науковців знаходять адекватну підтримку й практичне впровадження [10, с. 341–342], все ж таки деякі зрушення можна вважати першими перемогами на цьому шляху. Завдяки активній спільній підтримці державної та місцевої влади й донорів (зокрема, USAID, канадського уряду тощо) в різних куточках України дедалі частіше з'являються повідомлення про відродження й розвиток малих сімейних господарств [11]. Для того щоб це явище набуло більш масового і систематичного характеру, необхідно забезпечити той рівень консультаційної та фінансової підтримки, яку отримують новоутворені сімейні ферми в рамках спільних проектів. У цьому ключі використання досвіду країн ЦСЄ щодо підтримки напівспоживчих господарств може бути дуже корисним і аргументованим.

Обґрунтування впровадження такої програми підтримки розвитку малих господарств має починатися з визначення можливих бенефіціарів та їх потенціалу в розвитку аграрного виробництва та комерціалізації діяльності. Ми спробували провести попередні оцінки потенційних бенефіціарів програми підтримки розвитку сімейних фермерських господарств, подібної до описаної вище. Розрахунки проводились на основі бази даних вибіркового обстеження домогосподарств України за 2015 р. з представленими у ній 2329 сільськими домогосподарствами. Економічний розмір домогосподарств розраховувався як різниця вартості всієї виробленої сільськогосподарської продукції (спожитої в домогосподарстві, безоплатно переданої родичам, реалізованої) та витрат на ведення особистого підсобного господарства⁸ з подальшим виділенням декількох їх груп. Крім того, представлено оцінки потенційних учасників програми при застосуванні в Україні критеріїв відбору учасників, що використовувались у досліджуваних у цій статті країнах ЦСЄ.

Відповідно до отриманих результатів, 89% усіх сільських домогосподарств в Україні мають розмір менше 1 ESU, ще 9,3% – господарства з розміром 1–2 ESU, 1,3% – 2–3 ESU і лише 0,3% – понад 3 ESU. Господарства з розміром менше 1 ESU можна охарактеризувати як споживчі. Аграрне виробництво в них забезпечує менше 20% загальних доходів і лише близько чверті загального продовольчого споживання домогосподарства, а рівень комерціалізації аграрної діяльності становить лише 15%. Виділені групи з розміром господарства 1–2 ESU та 2–3 ESU за основними характеристиками (частка продовольчого самозабезпечення, розмір землекористування та ін.) подібні між собою, що дало підстави для їх об'єднання в одну. Оскільки частка реалізованої сільськогосподарської продукції у них становить близько 50%, це дало нам підстави класифікувати їх як напівспоживчі. Групу господарств з розміром понад 3 ESU умовно можна назвати комерційними, враховуючи масштаби аграрного виробництва й рівень комерціалізації (майже 80%). На нашу думку, саме напівспоживчі господарства могли б стати першо-

⁸ Показники та їх назви взяті з бази даних вибіркового обстеження домогосподарств в Україні, 2015 р.

чергово цільовою аудиторією підтримки розвитку малого сімейного фермерства в Україні, яких за нашими оцінками нараховується близько 500 тис. За умови застосування критеріїв відбору учасників програми, які використовувались у досліджуваних країнах ЦСЄ, ця кількість ще нижча: зокрема, при реалізації угорського сценарію до програми можуть отримати доступ найбільше українських сільських домогосподарств (понад 270 тис), а польського й румунського сценаріїв – найменше (75 та 60 тис відповідно) (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристики виділених груп малих агровиробників в Україні

Показник*	Групи агровиробників за економічним розміром			Групи агровиробників за сценаріями деяких країн ЦСЄ		
	< 1 ESU	1–3 ESU	> 3 ESU	Польща	Угорщина	Румунія
Кількість господарств у групі**, тис. од.	4185,7	499,8	14,5	75,5	271,7	59,6
Економічний розмір (ESU), од.	0,3	1,4	3,6	2,5	1,6	2,6
Частка продовольчого самозабезпечення, %	28,4	47,3	43,5	47,6	48,3	48,4
Обсяг агровиробництва, грн	11329	47856	114108	80334	53968	82749
Комерціалізація виробництва, %	15,5	53,5	79,2	67,9	62,2	67,8
Площа сільськогосподарських земель в обробітку, га	0,7	1,5	1,1	1,5	1,5	1,4
Річна вартість послуг для ведення агровиробництва, грн	596	1283	1640	1671	1422	1702
Річна вартість поточних витрат для ведення агровиробництва, грн	2356	5706	9197	8251	6048	8225

* Середнє значення у розрізі виділених груп; ** загальна кількість у виділених групах.

Джерело: розраховано автором.

Обсяг аграрного виробництва у напівспоживчих господарствах має збільшитися мінімум удвічі, щоб досягти середнього рівня в комерційних господарствах, що може бути використано як один із індикаторів ефективності за прикладом країн ЦСЄ (див. табл. 1). Пошук шляхів підвищення аграрного виробництва та, відповідно, комерціалізації у напівспоживчих господарствах може бути пояснено, зважаючи на відмінності у обсягах та структурі реалізованої сільськогосподарської продукції комерційних господарств. Отримані результати (рис. 3) дозволяють зробити однозначний висновок про чітку залежність підвищення рівня комерціалізації від розвитку тваринництва та реалізації відповідної продукції. Це вимагатиме від напівспоживчих господарств збільшення поточних витрат на ведення господарства (майже вдвічі – див. табл. 2), хоча, з нашої точки зору, це становитиме не основну проблему для їх розвитку. До таких відноситься необхідність пошуку значно більших фінансових ресурсів для розширення основних фондів: збільшення поголів'я тварин, модернізації господарських приміщень, дотримання ветеринарних та ін. стандартів тощо. Крім виробничих аспектів, розвиток агровиробництва та підвищення комерціалізації напівспоживчих господарств вимагає системного вирішення проблеми пошуку каналів збуту сільськогосподарської продукції, на чому наголошують і європейські науковці (див. вище).

Враховуючи зазначене, запровадження спеціальної програми підтримки напівспоживчих господарств в Україні має супроводжуватись й іншими важливими заходами аграрної політики, передусім консультуванням і технічною підтримкою господарств та диверсифікацією шляхів реалізації виробленої продукції. При цьому потрібно використовувати всі можливості, що формуються в умовах посилення зв'язків і комунікації між містом і селом, підвищення мобільності та доступності віддалених територій. Прикладів ефективно включеності малих агровиробників і, зокрема, виробників тваринницької продукції, у аграрний ринок досить багато, зокрема, як один з них можна навести агропродовольчу модель агломерації довкола м. Берн, Швейцарія [12, с. 27–40]. Зрештою це питання виходить далеко за межі цієї статті й вимагає окремого глибокого дослідження.

Рис. 3. Відмінності в обсягах реалізованої продукції між напівспоживчими та комерційними господарствами в Україні

Джерело: розраховано автором.

Як підсумок, хотілось би зауважити, що на першому етапі імплементації програми із загальної кількості потенційних учасників (500 тис.) будуть готові взяти у ній участь близько 15–25%, зважаючи на досвід країн ЦСЄ, зокрема, Румунії, що може значно спростити завдання у визначенні потреби фінансових ресурсів для її виконання. На нашу думку, навіть такі скромні цифри, з огляду на внесок цих господарств у загальний обсяг аграрного виробництва, а також порівняно із загальною кількістю фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств, матимуть дуже вагомe значення в масштабах країни.

Висновки

Аналіз САП ЄС свідчить, що програми блоку сільського розвитку сприяють розвитку малих ферм більшою мірою, ніж аналогічні ринкові заходи. Проте включеність малих і, зокрема, напівспоживчих, господарств у програми сільського розвитку суттєво нижча, ніж великих комерційних ферм. При цьому обмеження доступу малих агровиробників до програм підтримки залежить як від прямих чинників (мінімальні критерії доступу), так і від непрямих факторів (рівня обізнаності, підприємницьких здібностей, освіченості, особистісних здібностей тощо).

Пропозиції щодо удосконалення аграрної політики в частині підтримки найменших виробників не завжди ефективно реалізуються, консервуючи обмеження їх доступу до програм підтримки. Тут більш ефективним рішенням є розроблення окремої програми, спрямованої на підтримку саме цієї групи виробників (як-от, наприклад, програма M141 в ЄС). Велика роль у подоланні деяких непрямих факторів відводиться локальним організаціям та різного роду мережам, що здатні не лише підвищити інформаційну обізнаність, а й готовність і здатність малих господарств. Безперечно, більш виважене обґрунтування мінімальних критеріїв участі у програмах відповідно до національних умов галузевої структури сільськогосподарства визначає основні умови доступу малих агровиробників до програм. При цьому як окрему пропозицію варто запровадити й верхні межі фінансової підтримки для одного господарства (для програм широкої цільової аудиторії), що усуватиме переваги великих господарств у розподілі коштів і монополізації їх конкурентних позицій.

Україна має великий потенціал у розвитку малого сімейного фермерства (майже 500 тис. господарств). Вагомим аргументом на користь необхідності їх підтримки є багатофункціональна роль таких господарств, причому комерційна функція не завжди головна, тому не варто заганяти діяльність напівспоживчих господарств у рамки лише економічних законів, оскільки вона залежить і від інших неекономічних факторів (аграрної традиції, способу життя тощо). Це гарантує їх вищу стійкість та готовність до ведення аграрної діяльності. Проте потрібно чітко розмежовувати господарства споживчої орієнтації та переважно комерційного спрямування. Саме останні мають стати об'єктом підтримки, що забезпечить їм можливість для нарощування сільськогосподарського виробництва шляхом врахування їх інтересів при розробленні й реалізації аграрної політики, в тому числі з допомогою спеціальних інструментів, спрямованих на:

- забезпечення консультаційної та фінансової підтримки модернізації й розвитку ферм;
- системне вирішення проблеми диверсифікації каналів збуту виробленої продукції;
- підвищення особистісних та підприємницьких здібностей;
- розвиток соціального капіталу через формування стійких мереж малих агровиробників різного рівня (локального, рівня територіальних громад, району тощо).

Список використаних джерел

1. Світові моделі підтримки сільського господарства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>
2. Мінагрополітики впроваджує європейський досвід підтримки дрібних аграріїв – Володимир Лапа. URL: <http://a7d.com.ua/novini/19927-mnagropoltiki-zaprovadzhuye-yevropeyskiy-dosvid-pidtrimki-drbnih-agrariyiv-volodimir-lapa.html>
3. The Common Agricultural Policy – A story to be continued. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. 20 p.
4. Davidova S., Gorton M., Fredriksson L. Semi-subsistence farming in Europe: Concepts and key issues. European Network for rural development, 2010. 98 p.
5. Economic prospects for semi-subsistence farm households in EU New Member States. Edited by Alison Burrell. JRC. IPTS. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. 327 p.
6. Semi-subsistence farming: value and directions of development. European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development, 2013. 119 p.

7. Зінчук Т., Куцмус Н. Соціальний захист сільського населення в країнах Центральної та Східної Європи – членах Європейського Союзу. *Економіка АПК*. 2006. № 3. С. 102–109.
8. Alexandri C. The role of small farms in Romanian rural areas. *Agricultural Economics and Rural Development, New Series*. 2014. Year XI, no. 1. P. 3–14.
9. National Rural Development Programme 2007–2013. Fifth version. June 2010. Government of Romania. 832 p.
10. Киристюк С. Оцінка перспектив інституціоналізації особистих селянських господарств. *Економіка та суспільство*. 2016. № 5. С. 341–347.
11. Ще дві молочні сімейні ферми відкрили на Дрогобиччині. URL: https://zaxid.net/shhe_dvi_molochni_simeyni_fermi_vidkrili_na_drogobichchini_n1408271
12. Sub-urban food production in a Swiss agglomeration: case study report. RURAGRI, 2015. 54 p.

Надійшла до редакції 31.07.2017 р.

Киристюк С.В., канд. екон. наук,
старший науковий співробітник
Інститут економіки та прогнозування НАН України

ВКЛЮЧЕННОСТЬ МАЛЫХ АГРОПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В СИСТЕМУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ

Исследован процесс интеграции мелких агропроизводителей в систему мер поддержки и программ сельского развития в ЕС. Проанализированы особенности имплементации программы поддержки полупотребительских хозяйств в странах Центральной и Восточной Европы и представлена оценка возможности внедрения аналогичных мероприятий в Украине.

Ключевые слова: полупотребительские хозяйства, мероприятия по рыночной поддержке, сельское развитие, Единая аграрная политика ЕС.

S. Kyryziuk, PhD in Economics, Senior Researcher
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

THE INCLUSION OF SMALL AGRIPRODUCERS IN THE STATE SUPPORT SYSTEM

The Common Agricultural Policy of European Union (CAP EU) is the most modern model of agrarian policy, that provides equal competitive capacities for the development of each agriproducer and rural areas. Taking into account the European vector of Ukraine' development, this investigation aims to analyze the European support system in terms of the promotion of small agriproducers, which can help to offer some recommendations for the improvement of Ukrainian agrarian policy.

Analysis of CAP EU indicates that measures of rural development pillar are more favorable for small farm development than market support programs. But the inclusion of small farms and, in particular, semi-subsistence farms into the rural development programs is lower than that of the larger commercial enterprises. And access limitation to the support program for small farms depends both on the direct factors (minimal access levels) and on the indirect ones (entrepreneur and personal skills, education level, information availability etc.).

Practical experience of CEE countries confirms that participation of small farms in the non-oriented rural development programs is very low (less than 0.5 percent of total). In this case it is more efficient to use the target programs, like the Measure 141 "Semi-subsistence farm support", implemented specially for the CEE countries. Each CEE country adapted the European regulation with regard to their agriculture structure. This helped to identify a well-defined target group of the most viable beneficiary farms. The most successful case study among the investigated CEE countries is the Polish one due to the favorable institutional environment (including fiscal policy for small agriproducers) and the active work of the local advisory services.

Specialists mention the insufficiency of a solely financial support for modernization of small farms. The development of these agriproducers requires a parallel solution of one more problem, namely the expansion of their outlets.

We estimated the number of potential applicants in the case of implementing a similar program in Ukraine using different scenarios of access criteria. In determining the amount of support, one should consider not only the need to expand financing of current production costs, but primarily the need to raise capital investment in the farms' fixed assets.

Since it has been established that the possibilities of increasing agrarian output and the level of commercialization of semi-subsistence farms in Ukraine are related to the development of livestock production, much attention should be paid to the expansion of the trade channels and, above all, their inclusion into the agri-food chains (short and long ones). In this case, it is necessary to use all the opportunities arising in the context of strengthening connection and communication between towns and villages, as well as increasing the mobility and accessibility of remote areas.

Key words: *semi-subsistence farming households, market support measures, rural development, EU Common Agricultural Policy*

References

1. World models for agriculture support (2012). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html> [in Ukrainian].
2. Ministry of agriculture implements European experience of support for small farmers – Volodimir Lapa (2017). Retrieved from <http://a7d.com.ua/novini/19927-mnagropoltiki-zaprovadzhuyevropeyskiy-dosvd-pdtrimki-drbnih-agraryiv-volodimir-lapa.html> [in Ukrainian].
3. The Common Agricultural Policy – A story to be continued (2012). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
4. Davidova, S., Gorton, M., Fredriksson, L. (2010) Semi-subsistence farming in Europe: Concepts and key issues. European Network for rural development.
5. Burrell Alison (Ed.). (2010). Economic prospects for semi-subsistence farm households in EU New Member States. JRC. IPTS. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
6. Semi-subsistence farming: value and directions of development (2013). European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development.
7. Zinchuk, T., Kutsmus, N. (2006). Social insurance of rural population in the countries of Central and Eastern Europe – members of EU. *Ekonomika APK – Economy of agroindustrial complex*, 3, 102-109 [in Ukrainian].
8. Alexandri, C. (2014). The role of small farms in Romanian rural areas. *Agricultural Economics and Rural Development, New Series*, XI: 1, 3-14.
9. National Rural Development Programme 2007-2013 (2010). Fifth version. Government of Romania.
10. Kyryziuk, S. (2016) Outlook diagnosis for institutionalization of farming household. *Ekonomika I suspilstvo – Economics and Society*, 5, 341-347 [in Ukrainian].
11. Two family milk farms were created in Drohobich region (2016). Retrieved from https://zaxid.net/shhe_dvi_molochni_simeyni_fermy_vidkrili_na_drohobichchini_n1408271 [in Ukrainian].
12. Sub-urban food production in a Swiss agglomeration: case study report (2015). RURAGRI.